

Aksel Mark ja Randar Hiir

kultuurikontaktidest Helsingis 1962

Triinu Ojamaa

■ 2015. aastal jõudsid Eesti Kultuuriloolise Arhiivi eksiilpoliitik Aksel Marga¹ märkmed Helsingi noorsoofestivali päevilt 1962. aasta suvel. Märkmetele oli lisatud Margale kuulunud koopia Väliseestlastega Sidemete Arendamise Komitee (VEKSA)² vastutava sekretäri Randar Hiire³ aruandest sama sündmuse kohta.⁴ Tempel aruande tiitellehel näitab, et see on registreeritud 1962. aasta 20. septembril Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomiteele esitatud dokumendina. Aruanne (48 masinkirjalehekülge) on detailne ja analüüsiv. Marga pliitsikirjas märkmed seevastu kajastavad festivalisündmusi konseptiivselt ja lünklikult. Ilmselt olid need mõeldud talle endale ajutiseks mälufooks, mida ta hiljem soovis hävitada – sellele viitab märkus esilehel. Kuid läks teisiti. Kokku moodustavad Marga märkmed ja Hiire aruanne teineteist suurepäraselt täiendava allika, mis aitab mõista, miks ja kuidas eestlased osalesid külma sõja aegsetel ideoloogilistel festivalidel. Teisalt toob see meie ette ühe kõneka episoodi Eesti ja väliseestlaste kultuurisuhete kujunemise pikast ja käänulisest loost.

Helsingi sündmuste eellugu

Ülemaailmsed noorsoo- ja üliõpilasfestivalid oli pikaajaline traditsioon, mis sai alguse aastal 1947. Selle grandioosse ettevõtmise taga seisid kaks organisatsiooni: Rahvusvaheline Üliõpilaste Liit

ja Ülemaailmne Demokraatliku Noorsoo Föderatsioon, mille tegevuses oli suunav roll Nõukogude Liidul. Festivali võõrustasid kordamööda Tšehhoslovakkia, Ungari, Saksa DV, Rumeenia ja Poola. 1957. aastal toimusid pidustused Moskvast. Osalejate arv oli eelmistega võrreldes mitmekordne ning kõlapind kogu maailmas tundvalt laiem kui varem. Moskva festivali järel valmis Massachusettsis sõltumatu infoteenistuse analüüs noorsoo- ja üliõpilasfestivali eesmärkidest ja meetoditest.⁵ Analüüsi järgi oli festivalil kolm erinevat sihtgrupp: arengumaad, Nõukogude Liit koos satelliitriikidega ning Lääs. Festivali idee seisnes eri taustaga noortele kontaktivõimaluste loomises ning kõige paremaid tulemusi loodeti saavutada kultuuriprogrammide abil. Värvikad rahvatantsuetendused, kontserdid ja spordivõistlused, kus pealtvaatajaks on rõõmsameelne rahvahulk, kus valitseb eriline õhustik, mis haarab kaasa tuhandeid noori sadadest eri maadest – see harmoneerus igati festivalide üldmotoga, mis rõhutas sõprust, pingelõdvendust ja rahulikku kooseksisteerimist. Niisugune oli festivali fassaad, kuid festivalid teenisid ka eesmärki, mis jäi peomelu varju. Nii kommunistliku kui ka antikommunistliku suunitlusega rühmitused otsisid võimalusi oma mõjuvälja avardamiseks, sellest andsid tunnistust poliitilised diskussiooniõhtud ja usin propagandakirjanduse levitamine.

Esimesed festivalid toimusid idabloki maades ning nende suunitlus oli rõhutatult kommunist-

¹ Aksel Mark (1913 Võrumaa – 2014 Uppsala). Eesti poliitik. 1937. a. lõpetas Tartu Ülikooli põllumajandusteaduskonna. 1962. a. töötas Uppsalas Ultuna ülikooli väliskatsete keskuses. Samal ajal kuulus ta siseministrina Eesti Vabariigi eksiilvalitsuse koosseisu 1962–1992. Eesti Demokraatliku Uniooni esimees, ajakirjanik.

² VEKSA oli Nõukogude Eestis moodustatud organisatsioon väliseestlaste ideoloogiliseks mõjutamiseks. ENSV Riiklik Julgeoleku Komitee kasutas seda oma luuretoos variorganisatsioonina info kogumiseks, eesti paguluse lõhestamiseks ja sealt agentide värbamiseks.

³ Randar Hiir (1928 Tartu – 1984 Tallinn). Töötas 1952–1960 ja 1967–1969 ENSV KGB-s. Jõudis julgeoleku kapteni auastmeni. Vahepealsesse aega jäi töö julgeolekule lähedases VEKSA-s.

⁴ A. Mark. Kommunistlik noortefestival Helsingis 1962. (edaspidi „Marga märkmed“). R. Hiir. Väliseestlastega Sidemete Arendamise Komitee noorsoogrupi tegevusest VIII ülemaailmsel noorsoo- ja üliõpilaste festivalil Helsingis 28. juulist 7. augustini 1962 (edaspidi *Hiire aruanne*). EKLA, reg. 2015/91. Dokumendid annetas EKLA-le Aksel Marga tütar Tiina Mark-Berglund.

⁵ The Background of the Vienna Youth Festival. Independent Service for Information on the Vienna Youth Festival. Massachusetts, 1959.

lik, kuid 1959. aasta festivalipaigaks valiti Viin. Massachusettsi analüüs seostab Viini valimist poliitilise sulaga, mille väliseid märke nähti juba 1955. aasta festivalil Varssavis. Noorte hulgas oli hakanud kiiresti levima läänelik mood ja muusika ning neid suundumusi peeti antikommunistliku ideoloogia pealetungi ettekuulutajateks. Festivali korraldajad tajusid võimalike kommunistmivastaste väljaastumiste riski Austrias, kuid otsustasid siiski Viini kasuks, soovides näidata, et kommunistlik ideoloogia on kaljukindel ning populaarne kõikjal maailmas. Samuti lootsid korraldajad, et Austria festival meelitab kohale lääneriikide organisatsioonid ja üksikisikud, kellel on festivali vastu huvi; neid loodeti otsekontaktide abil kommunistliku ideoloogia suunas kallutada või vähemalt neutraliseerida. Mingil määral plaan Lääne inimeste kohalemeelitamiseks tõepoolest töötas. Massachusettsi festivaliuuring tsiteerib Briti välisministrit, kes julgustas üksikuid noori festivali ajal Viini külastama, rahuldumaks oma nooruslikku uudishimu ja kasutamaks võimalust praktiseerida võõrkeeli, luues ühtlasi isiklikke kontakte inimestega teistest maadest. Minister manitses festivalile minejaid end kurssi viima festivali tegeliku ideoloogilise olemusega ning varuma ka põhjalikke teadmisi oma riigi kohta, et neid festivali delegaatidega diskuteerides ära kasutada. Minister rõhutas, et Viini sõitjad esindavad seal ainult iseennast, mitte oma maad. Lääneriikide ühise põhimõtte kohaselt antikommunistlikud grupid festivalil ametlikult ei osalenud, kuid nad olid kohal ja diskussiooniks valmis.

Seoses festivali korraldamisega Viinis tekkis ka Teise maailmasõja pagulastel esmakordselt võimalus osaleda. Eesti ekstsilühiskond oli esindatud kahekümne üheksa Rootsi eestlasega,⁶ kes lootsid Lääne avalikkust teavitada Balti riikide saatusest Nõukogude okupatsiooni all.⁷ Eestlasi tuli ka teiselt poolt raudset eesriiet – Nõukogude Liidu delegatsiooni koosseisus sõitis Viini üheksa kodueestlast eesotsas komsomolisekretär Vaino Väljasega.⁸ Kahel eestlaste grupil oli põgusaid kokkupuuteid, mille tulemusena kumbki pool veendus, et noorsoofestival võib põhimõtteliselt pakkuda suhtlemisvõimalusi

Aksel Mark. EKLA fk, Alb. 230: 203

neutraalsel pinnal. Saadud kogemuste toel asuti kujundama sobivaid toimimisviise oma ideoloogiliste sihtide teostamiseks järgmisel festivalil. 1962. aastal võõrustas maailma noorsugu Helsingi, mis asukoha tõttu oli soodne paik Rootsist ja Eestist tulijaile, seekord saabus kummaltki poolelt kohale 30–40 inimest.⁹

Eestlased otsivad eestlasi

Nii Rootsi eestlaste kui ka Eestist saabunud grupi ühine huvi festivalil oli kohata teisi eestlasi. Erinevatel andmetel viibis Helsingis 12 000–18 000 festivalikülalist, kelle hulgast rahvuskaaslasi leida polnudki nii lihtne. Rootsi eestlased käisid sadamas, kus seisis laev nimega Gruusia – oli levinud kuuldus, et sellel elab vokaalansambel Laine. Kuid laev oli hästi valvatud ja võõrastele ligipääs tõkestatud. Lauljaid otsiti kontserdiprogrammist, kuid eestlased olid peidus üldsildi „Nõukogude Liit“ all.¹⁰

⁶ Nende hulka kuulus nt. luuletaja Kalju Lepik abikaasa Astaga, Rootsi eesti meediat esindasid Harri Kiisk ja Arvo Horm (T. Ojamaa, K. Labi ja J. Kronberg. Harri Kiisk – eesti kultuuri vahendaja Rootsist. Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, Tartu, 2012, lk. 163).

⁷ Bolsheviki-festivaali fiasko vabas Viinis. – Teataja, 15.08.1959, lk. 1.

⁸ Festivaaliosavõtjad okup. Eestist range valve all. – Teataja, 15.08.1959, lk. 1.

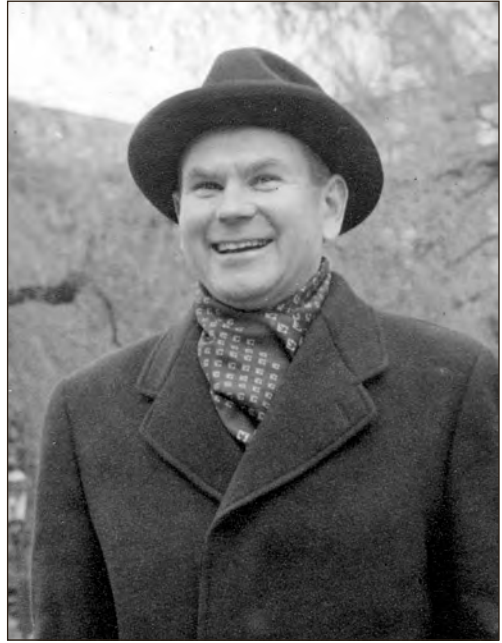
⁹ Eesti delegaatidel tuli tegelikult Helsingisse jõudmiseks läbida pikk tee, mis viis osad läbi Leningradi ja osad läbi Moskva, kus neid festivalil osalemiseks eelnevalt instrueeriti.

¹⁰ Beta [Adelaida Lemberg?]. Ainult Soveti sildi all. – Teataja, 08.09.1962, lk. 2.

VEKSA aktivistide grupp¹¹ oli samuti kohtumise ootel ning valmis täitma oma ülesandeid, mille kohta Randar Hiir kirjutab:

„Kuna sõit Rootsist Soome on kerge ja ilma igasuguse viisata, siis oli oodata Helsingisse suurt arvu eesti emigrante. Seetõttu oli meie grupi üheks peamiseks ülesandeks vajaduse korral anda vastulööök eesti emigrantide festivalivastastele üritustele, teha võimatuks nende nõukogude-vaenulik tegevus. Teiseks, oli teada (sai kokku lepitud 1961. a. sügisel Stockholms nendega kohtumisel), et festivalile Helsingisse saabub ka grupp eesti noori emigrante Rootsist, kes esindavad n.n. noorte föderalistide rühmitust, s.o. emigrantide noorsoorühmitust, kes on koondunud ajakirja „Vaba Eesti“ ümber ja kes on teatavas opositsioonis emigrantide vanema põlvkonnaga, ehk n.n. emigratsiooni ladvikuga, kusjuures pooldavad nad kodumaaga kontakti loomist ja Eesti NSV tegelikkusega tutvumise vajadust. Seepärast on meie grupi teiseks ülesandeks kohtumisel nimetatud emigrantlike noortega selgitada neile kodumaa nõukoguliku tänapäeva ja tegelikkust, ühtlasi aga õppida tundma neid endid, nende taotlusi, nende suhtumist üksikutesse kodumaaga ja emigratsiooniga seotud küsimustesse jne.“¹²

Rootsi eestlased festivali ametlikus programmis ei osalenud ja nii tuli Hiire grupil kokkusaamise osas esialgu juhusele loota. Esimese festivalipäeva kohta märgib Hiir, et emigrante nad linnas ei kohanud. Teine päev tundus samuti tühja jooksvat, kuni kell 18.15 astus kesklinnas Hiire juurde „Vaba Eesti“ toimetaja Ivo Iliste ämm, Hiirele tuttav tema 1961. aasta Stockholmi reisist.¹³ Lepiti kokku järgmine kohtumine ja sellega oli tee kontaktidele avanenud. Peamiseks kohtumispaiaks kujunes kodueestlaste toitlustamiskoht Marian baar. Üks Rootsi eestlane tõi kaasa teise ja festivali jooksul vestles Hiir kokku kahekümne seitsme Rootsi eestlasega, Aksel Mark nende seas. Kuid Mark osutus nii napi-sõnaliseks, et tema isikuga seonduv jäi Hiirele

Heinrich Mark. EKLA fk, Alb. VIII 202: 58

lõpuni ebaselgeks, nagu näitab aruanne, kus Rootsi eestlaste nimekirjas seisab:

„MARK, eesnime ei tea (kui agronoom, siis Aksel, võimalik, et Heinrich¹⁴ ise).“ Tagapool tuleb Hiir uuesti Marga probleemi juurde tagasi: „MULD, Willem (või William)¹⁵ ja MARK (kas mitte Aksel, kuigi välimuselt sarnane Heinrichiga). Mõlemad olid kohal alles 4-5-al festivali päeval, ilmudes õhtul ka meie kutsutavale kontserdile. Esitlemisel oma nime ei maininud.“¹⁶ Rohkem Hiir Marka ei kohanudki.

Festivali ajaks Helsingisse tulnud Rootsi eestlastel oli erinevaid huvisid ja asjatoimetusi ning sellest tulenevalt oli erinev ka nende taktikalik. Ühed vajasid eelkõige silmast silma kontakti, teised tegutsesid pigem varjatult. Viimaste hulka kuulus ka Aksel Mark, põhjused selguvad tema allpool esitatud märkmetest.

¹¹ VEKSA aktivistide gruppi kuulusid lisaks Randar Hiirele EKP Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitja Roman Nittim, kirjanik Uno Laht, Eesti Raadio sümfooniaorkestri dirigent Neeme Järvi, ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi aspirant Ellen Noot ning ajalehe Rahva Hääli osakonnajuhataja Artur Rätsep. – Hiire aruanne, lk. 1.

¹² Hiire aruanne, lk. 2–3.

¹³ *Ibid.*, lk. 5.

¹⁴ Heinrich Mark (1911 Võrumaa – 2004 Stockholm), Aksel Marga vend. 1962. a. oli Eesti Rahvusnõukogu peasekretär ning kuulus riigisekretärina Eesti Vabariigi eksiilvalitsusse. Oli hiljem peaministri asetäitja 1971–1990. Peaminister Vabariigi Presidendi ülesandeks 1990–1992. Heinrich Mark Helsingi festivalil ei viibinud.

¹⁵ Villem Muld töötas 1962. a. Stockholmi Eesti Gümnaasiumis füüsikaõpetajana ning oli Eesti Rahvusnõukogu sekretär.

¹⁶ *Ibid.*, lk. 11 ja 43.

Kommunistlik noortefestival Helsingis. Aksel Marga märkmed

„1. päev. Reede, 27. juuli

Üürike saabub autoga Uppsalasse õhtul. Kohvi meil ja koos ärasõit kl. 8.00 Norrtälje (Üürike, Anu Sagim, Tiiu ja mina¹⁷). Laevale „ilma tollita“.

2. päev. Laupäev, 28. juuli

Saabusime Turgu 8.30, Helsingi 11.10. Tutvumine festivaliga. Carltoni hotellis: Hormid, Mihkelson,¹⁸ kes ei võta festivalist osa, meie autotäis jne. Kogu õhtupool kulus Iliste töömeetodite „harjutamiseks“, millest otsustasin ka lõplikult loobuda pärast „poeakende vaatamist“. Sõin õhtust Mari K.¹⁹ juures. Pärast, kl. 10 oli nõupidamine Iliste kutsel, milline kujunes enam-vähem operetiks, kuna kolm autot ühel kohal kohanult tegid tiire linnas enne Satakunta majja sisseminekut. Nõupidamise sisu oli samuti minimaalse tähtsusega, kus Ilistelt kuulsin, et tema ämm on rohkem teinud, kui kogu eesti delegatsioon kokku. Kuna selgus ka lõplikult, et Milits²⁰ on L-Saksa teenistuses, siis polnud kauem põhjust varjata ja kinnitasin, et loobun aruannete esitamisest. Sama oli varem ütelnud minu „rühmajuht“ Kiisk.²¹ Üürike tõi mind autoga koju ja oli täpselt samal seisukohal, lubas aga esialgu kontakti pidada. Mulle mitte päris selgetel põhjustel olid M. ja J.²² väga kurjad Hormile. Hormid (3 tk)²³ ja Lepper²⁴ asusid Carltoni hotellis ja olid ennast eriti luksuslikult sisse seadnud, milline asjaolu mõningaid pani vähe mõtlema. Kuna aga nimetatud ruumid olevat saadud soome sotside poolt ja nende eest meil ei tulevat tasuda, siis oli asi minu arvates igati korras. Soome lehed kirjutavad festivalist vaid paari reaga, avaldavad aga kuulutused järgmise päeva kavaga. Kansan Uudiset, kommunistide leht aga on muidugi täis festivalist. Linn on lipuehtes, peamiselt Soome ja festivalilipud, viimane on valge, festivali märgiga keskel. Ilm vihmane.

3. päev. Pühapäev, 29. juuni

Mari K. pakkus meile hommikueine. Sellejärgi sõitsime linna, kus vaatlesime šveitslaste antikommunistlikku näitust, milline väga heas kohas linna südames kunstinäituste majas Taidehallis.²⁵ Näitus oli väga soliidse ülesehitusega, suured ja selged pildid ja vähe kirja. Hästi läbimõeldud, kuigi ehk vähe kuivalt mõjuv. Sellevastu oli heaks vastumõjuku tasuta baar, kus sai istudes arutada demokraatia ja kommunismi küsimusi. Edasi külastasime Ameerika vastupanunäitust, milline oli Ateneumis ja oli korraldatud palju hoogsamalt ja jazzmuusika saatel. Jalutasime Kaisanienmen katu kaudu koju, kus vähe puhanult läksime festivali avamisele staadionil. See kestis kl.

¹⁷ Madis Üürike ja Anu Sagim-Jüriado õppisid 1962. a. Stockholmi ülikoolis ning Tiiu Mark-Berglund Uppsala ülikoolis.

¹⁸ Arvo Horm oli 1962. a. Eesti Vabariigi eksiilvalitsuse portfelli minister, ERFi peasekretär. Johannes Mihkelson oli Eesti Sotsialistliku Partei Välismaise Koondise esimees.

¹⁹ Mari Korhonen.

²⁰ Aleksander (Alex) Milits töötas 1962. a. gümnaasiumiõpetajana. Hiljem tegutses raadioajakirjaniku, prosaisti ja tõlkijana.

²¹ Harri Kiisk oli 1962. a. rootsieesti ajalehe Teataja toimetaja.

²² Arvatavasti Madis Üürike ja Johannes Mihkelson.

²³ Arvo Horm viibis Helsingis koos abikaasa ja tütre Anne-Mari Hormiga (nüüd Asker-Badersten).

²⁴ Mihkel Lepper oli fotograaf, tegi kaastööd Teatajale ja Eesti Päevalehele.

²⁵ Šveitslaste aktsioon „Hoidke vabadust“ tegutses ka Viini festivalil. Eesmärk oli selgitada oma vabadusmeelsetid põhimõtteid festivalikülalistele, eriti nendele, kes ei olnud veel n.-ö. ideoloogiliselt seotud. (Soome demokraatlikud noored pole muutnud oma seisukohta festivali suhtes. – Teataja, 28.07.1962, lk. 1)

7.00–11.00 ja oli muidugi hästi efektselt mõeldud. Pikkus aga väsitas, eriti et vahepeal tuli ka hea hoog vihma.

4. päev. Esmaspäev, 30. juuli

Hommikul külastasin Hormi Carltonis ning tegime linnaga tutvumiseks sõitu bussidega – Mari K., Tiina, Anu Sagim ja Oja.²⁶ Meie Ojaga ostsime Kulttuuritalost piletid õhtuseks etenduseks samas kohas kommude N. Liidu rahvaste „sõprusesituseks“. Kava oli hea ja pikk. Ms. esines ka 8 muhu riides eesti tüdrukut, n.n. Laine grupp. Laulsid ühe rahvalaulu ja ühe soome laulu ja said kaks kimpu roosasid nelke, milline oli omapärane, kuna teistele esinejatele lilli ei antud.²⁷ Lõpuks võeti kätest kinni ühiseks rahu demonstratsiooniks. Kuna meie Tiinaga seda kaasa ei teinud, siis olid kõrvalseisjate pilgud tigidad, aga keegi ei öelnud midagi. Soome n.n. kultuurimaja on väga moodne ja luksuslik ehitus ning olevat venelaste kingitus soome kommudele ning nende suur propaganda-maja.²⁸ Selles oli veel näitus, postkontor ja peastaap. Ojaga pileteid ostma tulles vaatasime Kallio kirikut, kus töömees palvetas rahu eest ja kellele mina soovitasin palvetada ka vabaduse eest! Tä ei olnud ilmselt õige kommu. Õhtul Tiina + Oja võtsid Mannerheimi tee äärest kaasa ühe festivalilipu.

5. päev. Teisipäev, 31. juuli

Kell 11.30 Muld saabub Terminaali, Töölönkatu 4. Olin Mullal vastas. Tõime ta pakid Ostrobotniasse, kus jõime kohvi Kriskaga – Yrjö Raja – sealt tulime Carltoni ning läksime koos N. Liidu-Soome sõpruspäevale ülikooli aulas. Oli väga vähe rahvast, kuigi kohal olid president, peaminister Karjalainen, haridusminister²⁹ pidas kõne ja teiseks kõnelejaks oli N. L. välissuhete (kultuuri alal) minister. Tükk aega pärast algust toodi ligidalt laevalt paar bussitait festivallasi kohale ja nii saadi umbes 50% saalist täis, eriti kui kaasa arvata esinejate all olevad toolid – orkester, paar laulukoori, tantsu- ja balletitruppe jne. Mõlemad kõned olid hästi väheütlevad ja lillised. Saalis olid ka meie vanad sõbrad maalaisliidust,³⁰ kes aga meid ei tunnud: Matti Kekkonen, Kalervo Siikala ja Antti Mäki-Reinikka.³¹ Hiljem jõime Villemiga kohvi Engleska Tehuset'is (kus oli ka Siikala, kes ka siin meid ei tunnud).

6. päev. Kolmapäev, 1. aug.

Sadamasse, kus korraldasin omale pileti tagasisõiduks. Teel kohtasin Kiiski ühe Tallinnast pärit dirigendi seltsis. See oli Neeme Järvi, kellelt kuulsin, et eestlasi on Lappenlahden algkoolis. Pärast lõunat Kertikartanos läksime Lappenlahde, kus oli kokkusaamine Rahva Hääle toimetajaga Hiir.³² Kuna koolimajasse lasti vaid vastava tunnistusega, siis õnnestus meil see julge ja kindla esinemisega. Saime priipileti koolimajja, kuhu läksime koos bensiniipudeliga ta [arvat. Villem Muld] pükstel oleva pleki jaoks. Seal oli 10-kond eestlast.

²⁶ Tarmo Oja lõpetas Uppsala ülikooli astronoomia, matemaatika ja füüsika alal, 1962. a. oli samas teadur ja õppejõud.

²⁷ Hiljem selgus, et salapärase lilled eest kandsid hoold mõned kontserdil viibinud Rootsi eestlased (Beta, *op. cit.*).

²⁸ Kulttuuritalo (Alvar Aalto üks peamisi töid) ehitati 1958. aastal Soome kommunistlike kultuuriorganisatsioonide tarbeks, kuid kujunes kiiresti hinnatud kontserdipaigaks ka popstaaridele. Mõni aasta pärast noorsoofestivali esines seal näiteks Jimi Hendrix.

²⁹ President Urho Kaleva Kekkonen, peaminister Ahti Karjalainen ja haridusminister Armi Hosia.

³⁰ Maalaisliitto (Maaliit), hiljem Keskustapuolue (Keskerakond), tänapäeval Suomen Keskusta.

³¹ Kõik kolm seotud Maaliidu, hiljem Keskparteiga. 1962. a. oli Kekkonen parlamendi saadik, Siikala peaministri sekretär ning Antti Mäki-Reinikka noorteliidu sekretär.

³² Tegelikult esindas Helsingis Rahva Häält Artur Rätsep.

VEKSA grupp Helsingis, keskel
Randar Hiir. Foto: Neeme Järvi
erakogu

7. päev. Neljapäev, 2. aug.

Hommikupoolikul „suurtalgud“, kirjanduse levitamine majutuskoolimajadesse. Oli 3 gruppi à 3 inimest. Meie grupp: Tõnisson,³³ mina ja üks soome tüdruk teejuhina. Viisime 9 pakki 7 koolimajja. See oli tõeline ja põnev kommunistide staapide vallutamine. Meie (koos)töö läks hästi. Otseselt jäi Cubalaste öökorteris nende kätte Indrek Martinson,³⁴ kelle samal õhtul minu skatipaberiga varustatult saatsime lennukil Rootsi tagasi. Minu arvates oli meie hea toimetulek põhjustatud julgest, kiirest ja ründavast toimimisest, kus üldreeglik oli nii vähe juttu kui võimalik. Tõnisson kõneles/pomises ingliskeelt ja mina „tõlkisin“ teda soome keelde – lähedetty kulttuuritalosta – ja alati õnnestus vähem-rohkem vahtidest mööda pääseda. Tulemus: 2 pakki jätsime avatult ilmselt juhtide-politrukkide võimkonda, 2 koolimajas pääsesime magamisruumidesse ja jaotasime suured pakid sängidele, patjade alla jne., 2 koolimajas aetasime raamatuid söögilaudadele ja 1 koolimajas panime need trepikojas riulitele, akendele jne. laiali. Õhtupoolikul olime staadionil Soome-Rootsi kergejõustiku maavõistlusel ja saatsime Martinsoni lennukile. Õhtul nõupidamine: Muld, Üürike, 2 Hormi. Hoiatasime Hormi – igaks juhuks.³⁵

³³ Hiire andmetel (lk. 40) töötas Tõnis Tõnisson 1962. a. ühes Stockholmi keemiatehases insenerina.

³⁴ Indrek Martinson oli 1962. a. Stockholmi Ülikoolis litsentsiaadiõppes aatomifüüsika alal.

³⁵ Pole teada, miks pidas Mark Hormi hoiatamist tarvilikuks. EKLA-le annetatud materjalile Tiina Mark-Berglundi poolt 25.6.2015 lisatud kirjalikes kommentaarides on mainitud, et Arvo Horm oli kogu grupi juht ja ideoloog, mis on üks võimalik põhjus.

Kommentaare propagandakirjanduse aktsioonile

Festivali kaheksandal päeval pöördus Mark tagasi Stockholm – aktsioon oli lõpule viidud. Millist raamatut Mark ja tema grupikaaslased levitasid, seda märkmetest ei selgu. Nüüd, viiskümmend aastat hiljem, meenub Tiina Mark-Berglundile, et see oli „midagi ingliskeelset Baltikumi okupeerimisest“.³⁶ Tõepoolest, 1962. aastal ilmus Eesti, Läti ja Leedu eksiilorganisatsioonide ühisel kirjastamisel brošüür „The Baltic States and the Soviet Union“³⁷; 52 lehekülge, pehmed kaaned ja taskuformaat – igati sobiv, et seda tähelepanemata festivalikülaliste ööbimis-kohtadesse poetada.

Mis puutub sisse, siis festivali kontekstis on kõige olulisem eessõna, kus märgitakse, et brošüüri kaudu soovivad koostajad tuua okupeeritud Balti riikide probleemid Lääne avalikkuse ette. Läänemaailmale esitatakse üleskutse, et Nõukogude võimu repressioone hakataks uurima ja käsitlema võrdselt natsikuritegudega. Brošüüri põhiosa sisaldab lühikokkuvõtteid Eestis, Lätis ja Leedus Teise maailma järel toimunud arengutest, esitatakse andmeid rahvastikumuu- tuse, majanduse ja kultuuri kohta.

Kommunismivastast kirjandust jagasid ka teiste rahvaste pagulasorganisatsioonid. Osa kirjandust sattus festivali korraldajate ning sealt edasi Soome poliitilise politsei kätte. Korraldajate arvates oli nende trükiste levitamine vastuolus Soome seadustega ning kahjustas sõbralikke suhteid Nõukogude Liiduga. Soome kohtuminister J. O. Söderhjelm leidis siiski, et kirjanduse levitamisele ei peaks järgnema mingeid samme kohalike ametivõimude poolt.³⁸

Ideoloogilist kirjasõna levitasid mõlemad pooled. VEKSA esindajatel oli kaasas 5000 eksemplari ajalehte Kodumaa, mis rahvusvahelist lugejat arvestades oli trükitud soome, inglise ja prantsuse keeles. Lisaks eestlastele jagasid propagandakirjandust Nõukogude delegatsiooni teised grupid. Seoses sellega on Välis-Eesti ära trükinud loo, mis jutustab, kuidas rootsieest-

lased olukorra oma kasuks pöörasid. Festivali viimasel päeval jagati sadamas kommunistliku propagandakirjandust pakiviisi. Raamatud keerati venekeelsete kirjade ja festivalilogoga paberisse, see seisis vrnas sadamakail. Välis-Eesti kirjutab:

„Seal ei tulnud ka eestlastel heast nõust puudu – toodi venelaste omast hunnikust pakkimise paberit, kaks meest pakkisid läänelist kirjandust venelaste paberisse ja kolmas kandis pakke hunnikusse, kust siis venelased neid jälle välja jagasid. Loomulikult pidi automootor olema käigus, et sai kiires korras kaduda, kui juba küllalt kommunismivastast kirjandust nende endi poolt oli välja jagatud.“³⁹

Festivalil ei liikunud käste mitte ainult propagandakirjandus. Hiir kirjutab,⁴⁰ et Kiisk andis talle kaks Eduard Viiralt albumit⁴¹ Eestisse viimiseks ja Rootsi eestlased olid kaasa toonud ka pagulasautorite ilukirjandust. Vastastikune ilukirjanduse levitamine oli Helsingis korduvalt kõneaineks ning teema võtsid üles Rootsi eestlased:

„Kui Iliste mitu korda mainis seda suurt huvi ja vajadust saada enam informatsiooni Nõukogude Eesti kultuurielu ja noorte kohta, siis mainis ta ka seda, et neid, s. o. Ilistet ja teisi tema rühma liikmeid, huvitaks loomulikult ka see, et meil Eestis teatud grupp noori tutvaks emigratsioonis avaldatud kirjandusega. Siin sai Ilistele selgitatud, et meil oli ja on võimalus tutvuda nende kirjandusega ja seda on tehtud ka (Iliste ja teised püüdsid ka ise küsimustega U. Lahelt ja N. Järvilt jt. välja selgitada, kas me oleme saanud lugeda nende „Vaba Eestit“ ja „Mana“), kuid enne kui nemad ei avalda oma ajakirjade veergudel objektiivselt meie kirjandusteoseid jne., pole ka meil mõtet rääkida eriti põhjalikult nende teostest, mis tihti on oma kunstiväärtuselt nõrgad.“⁴²

Aruandest ilmneb, et järgmisel kohtumisel Ilistega võttis ilukirjanduse teema hoopis teise suuna:

„Küsisime temalt [Ilistelt] Uno Lahega, mida ta arvab luuletaja-emigrandi Kalju Lepiku

³⁶ Mark-Berglund e-kiri artikli autorile, 05.07.2015.

³⁷ Problems of the Baltic I. The Baltic States and the Soviet Union. Reprinted from a Report of the Council of Europe, with a Preface and Supplementary Comments. Stockholm: Estonian Information Centre, Stockholm: Latvian National Foundation, New York: Supreme Committee for Liberation of Lithuania. Stockholm, 1962.

³⁸ Kirjanduse levitamine on Soomes vaba. – Teataja, 22.09.1962, lk. 1.

³⁹ Ebaõnnestunud näitemäng Helsingis. – Välis-Eesti, 18.08.1962, lk. 3.

⁴⁰ Hiire aruanne, lk. 42.

⁴¹ Tõenäoliselt: 20 reproduktsioner. Eduard Viiralt. Estonian Graphic Art, New York, Stockholm, Toronto, 1966.

⁴² *Ibid.*, lk. 15.

luulekogu väljaandmisest Eestis ja kas tuleks lasta valik teha Lepikul enesel. Iliste vastas, et ei maksa pöörduda Lepiku enese poole, sest see paneks Lepiku ebamugavasse olukorda – ta ei taha, või õigemini ei julge tahta, et teda süüdistatakse ametlikult sidemete loomises kodumaaga, kui me aga koostame Lepiku luulevaliku meie enese äranägemisel ja avaldaksime ilma Lepikul nõu küsimata – siis igaljuhul on Lepikul tohutult heameel ja tema vahekord kodumaaga tugevneb.⁴³

Hiire, Lahe ja Iliste jutujamine käivitas Helsingi festivali järelo, mille tulemus jõudis laiemale avalikkuse ette kolm aastat hiljem.

Helsingi sündmuste järellugu

1965. aastall ilmus ajalehe Kodumaa lisana valimik Kalju Lepiku luulest pealkirjaga „Sina oled kuusik ja mina lepik“.⁴⁴ Eessõnas nimetab Endel Sõgel⁴⁵ Lepikut kõige suurema andega poeediks emigrantlike luuletajate seas, kuid jätkab seejärel hukkamõistvas toonis, pannes Lepikule süüks väära kujutluse levitamist elu kohta kodumaal. Lõpetuseks viitab Sõgel emigrantliku propaganda mõju taandumisele Lepiku loomingus, selle märke näeb Sõgel tema Rootsi-kriitilistes värssides.⁴⁶

Rootsi eesti meedia väljendas nõrdimust luuletuste avaldamise pärast autori teadmata.⁴⁷ Kiisa käsitlus oli avaram, ta püüdis analüüsida luulevalimiku võimalikke mõjusid eksiilühiskonnale. Kiisa arvates üritasid Nõukogude kultuuriideoloogid selle teoga jätta muljet okupatsioonivõimude liberaliseerumisest, näidates teisalt, nagu oleksid pagulaskirjanikud „enam-vähem sovetsõbralikud“. Kiisale tegi muret, et eksiilühiskonna vähem teadlik osa võiks langeda selle propagandapettuse lõksu.

Ta kutsus kaaspagulasi üles mitte kujundama oma hoiakuid Kodumaa kahekopikaste lisade põhjal, kus luulevalik on teadlikult kallutatud, vaid lugema eksiilautorite Rootsis ilmunud originaalteoseid.⁴⁸ Kuid igal asjal on vähemalt kaks külge ja ka Lepiku juhtum on vaadeldav hoopis teise nurga alt. 1950. aastate algul sõnastati dokument „Eesti kultuuripoliitika ülesanded paguluses“,⁴⁹ kus määratleti eksiilorganisatsioonide propagandategevuse sihtgrupid ja strateegia. Lisaks sõjapagulastele ja Lääne üldsusele arvati sihtgruppide hulka ka kodueestlased, keda sooviti kursis hoida rahvuskultuuri arenguga vabas maailmas, nõrgestamaks sellega Nõukogude ideoloogia mõju. Eksiilühiskonna kultuurisaavutusi plaaniti tutvustada raamatute, heliplaatide ja raadiosaadete vahendusel. Kuna raamatute ja plaatide vaba levitamise võimalused Eestis olid äärmiselt piiratud, siis võiks Lepiku luulevalimiku avaldamisse suhtuda ka kui Nõukogude kultuurifunktsionääride (tahtmatusse) kaaspanusesse pagulaste kultuuripoliitika eesmärkide teostamisel.⁵⁰

*Publikatsioon on seotud projektiga „Eesti kirjan-
duse pingeväljad 1956–1968: ideoloogiad, inst-
ruktioonid ja baastekstid Nõukogude ja paguluse
kontekstis“ (ETF 9160) ja „Kirjanduse formaalsed
ja informaalised võrgustikud kultuuriloo allikate
põhjal“ (IUT 22-2).*

Triinu Ojamaa

(1953), *PhD*, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur,
Vanemuise 42, 51003 Tartu,
triinu@folklore.ee

⁴³ *Ibid.*, lk. 23.

⁴⁴ Sina oled kuusik ja mina lepik. Faktid ja kommentaarid. „Kodumaa“ lisa. Eesti Raamat, Tallinn, 1965.

⁴⁵ 1965. a. töötas Endel Sõgel ENSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis ning oli seotud ka ENSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna välisinformatsiooni ja -propaganda koordineerimiskomisjoni ning ENSV TA Ühiskonnateaduste Osakonna juures asuva Välismaiste Ideoloogiliste Voolude Uurimise Nõukogu tööga.

⁴⁶ E. Sõgel. Eessõna. – Sina oled kuusik ja mina lepik. Faktid ja kommentaarid. „Kodumaa“ lisa. Tallinn, 1965, lk. 2–4.

⁴⁷ Päevarefleksioone. – Eesti Päevaleht, 10.07.1965, lk. 3.

⁴⁸ Vaatleja [H. Kiisk]. Kultuur ja kriitika. Pagulaskirjandus ja okupandid. – Teataja, 10.7.1965, lk. 3.

⁴⁹ V. Tauli (koost.). Eesti kultuuripoliitika ülesanded paguluses. Eesti Rahvusnõukogu Kultuurikomisjon, Stockholm, 1953, lk. 5.

⁵⁰ Sama sarja vahendusel said kodueestlased lugeda ka Arno Vihalemma ja Bernard Kangro luuletusi (A. Vihalemm. Ühe Pärnust pärit poeedi palgejooni. Faktid ja kommentaarid. „Kodumaa“ lisa. Kommunist, Tallinn, 1965. B. Kangro. Võõramaa õhtud. Faktid ja kommentaarid. „Kodumaa“ lisa. Kommunist, Tallinn, 1966).